

УДК ???

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ПРИНЦИПІВ МОРФЕМНОГО АНАЛІЗУ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ В ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ ТА В ШКІЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ

Рудницька Л.І.

Актуальність. Розділи „Морфеміка” та „Словотвір” є одним із важливих розділів у курсі сучасної української літературної мови. Разом з тим виклад їх в існуючих підручниках з української мови не задовольняє вимог програми, не відповідає рівневі розробки питань з морфеміки та словотвору в сучасному мовознавстві. Але, як відомо, без пізнання структури слова, природи його творення неможливе глибоке вивчення мови, осмислення багатьох процесів, що в ній відбуваються.

Проте, незважаючи на це, лише недавно з’явилися посібники з української морфеміки та дериватології, які вперше відобразили сучасний стан розвитку цих дисциплін. Це праці В.О. Горпинича [2], Н.Ф. Клименко та С.А. Карпіловської [4] та ін.

На жаль, немає ще такого посібника з морфеміки та дериватології, спрямованого на практичне опрацювання цих розділів, а також посібників, присвячених суто морфемному та словотвірному аналізу в вищому навчальному закладі та в шкільній практиці.

Аналіз слова можна проводити по-різному: з погляду морфемного складу слів або їх словотворення чи тих змін, які відбулись в їх будові. Звідси правомірно розрізняють три принципи аналізу слова: морфемний, словотвірний і етимологічний.

Методика традиційного морфемного аналізу розроблена в працях вітчизняних і зарубіжних лінгвістів – Г.О. Винокура [1, с.24-48], Г.П. Циганенко [7, с. 66-68], В.О. Горпинича [2], З.С. Сікорської [5, с.29-35] та ін.

Мета морфемного аналізу – виділити всі морфеми у слові з погляду сучасної мови, встановити значення цих морфем, їх роль і функції в аналізованому слові. Традиційна методика розбору слова за будовою – співставлення поданого слова з спорідненими й одноструктурними лексемами.

Для того щоб не допустити помилки, морфемний аналіз необхідно проводити в певному порядку.

Перше – знати значення слова. Це важливо для правильного визначення характеру основи та семантики префіксів, суфіксів, закінчення.

Друге – з’ясувати приналежність слова до того чи іншого граматичного розряду й, таким чином, визначити, змінюване слово чи незмінюване. Це дасть можливість відділити флексію від основи (у змінюваних словах). Розрізняються змінні слова, що мають основу і закінчення: іменники, прикметники, особові форми дієслів, займенники, числівники, дієприкметники, і незмінні, що не мають закінчення: прислівники,

дієприслівники, безособові форми на **-но**, **-то**, службові слова, модальні слова, вигуки, окремі іменники та прикметники (*кіно, радіо, бордо та їм подібні*).

У шкільній практиці в інфінітиві дієслова (*жити, писати, говорити і т.д.*) виділяють закінчення **-ти**. Але ж інфінітив – це незмінна форма дієслова, тому тут немає ніякої флексії.

При відселенні закінчень треба пам'ятати, що, крім матеріально виражених, є ще й закінчення, не виражені звуками, нульові: *батьків* □ – *батькова, стіл* – *столи* (– графічне позначення нульового закінчення).

Як правило, флексія стоїть у кінці слова, тому певні труднощі викликає також виділення внутрішніх закінчень, після яких слідує постфікси *-ся(-сь)*, – *небудь: вчусь який-небудь, котрийсь* і т. д.

Як видно, закінчення виражає певні граматичні значення слова. Наприклад, весняний день. Флексія **-ий** у слові весняний вказує на такі граматичні ознаки цього слова: чоловічий рід, однина, називний відмінок прикметника. У слові **пишу** закінчення **-у** вказує на І особу однини дієслова теперішнього часу і т. д.

Але в деяких випадках флексії можуть виконувати не тільки граматичну функцію, але й словотвірну. Пор.: *кум* – *кума, Валентин* – *Валентина; політик* – *політика* і т. д. Такі закінчення називають **синкретичними**.

Третє – визначити основу слова й охарактеризувати її: непохідна (коренева), похідна (суфіксальна, префіксальна, префіксально-суфіксальна, суфіксально-постфіксальна, прифіксально-суфіксально-постфіксальна), чиста (у незмінюваних словах), вільна (з вільним коренем) чи зв'язана (зі зв'язаним коренем), проста (просте слово) чи складна (складне слово), відкрита (закінчується на голосний) чи закрита (на приголосний), тверда чи м'яка.

Якщо у слові є формотворчі суфікси, то у практиці вищої навчальної школи знаходять ще і формотворчі основи, які виділяються шляхом відкидання закінчення та формотворчого суфікса. Наприклад, у словах *писати, писала, написавши, написаний* виділяють дві основи: перша: *писа-(писати), писал-(а), написавши, написан-(ий)*; друга (формотворча): *писа-(писати), писа-(писала), написа-(написавши), написа-(написаний)*.

Четверте – визначити корінь слова, який є носієм найзагальнішого лексичного значення споріднених слів (пор.: *розлука, відлучатися, замикати, відмичка, примкнути*).

Українська мова має слова з омонімічними коренями, тому, виділяючи корінь слова, треба добирати слова із спорідненим, спільним значенням: пор.: *вода, водяний, підводний і водити, поводити, підводитися*. Необхідно визначити, **вільний корінь** чи **зв'язаний**. Вільний корінь – це той, що має здатність довільного вияву свого морфемного статусу як у непохідному, так і похідному слові. Зв'язаний корінь не може виявляти себе самостійно, а тільки в поєднанні з афіксальними морфемами. Ці поняття в шкільній практиці не розглядаються. Пор.: у словах *лісок, лісовий, узлісся, лісник, лісництво* – *корінь ліс* (вільний), а у словах *підняти, розняти, відняти* корінь **-ня-** зв'язаний. Слів з вільним коренем в українській мові більше, ніж із зв'язаним.

П'яте – визначити службові афікси (суфікси, префікси, інтерфікси і т.д.), дати їм характеристику за функцією та значенням.

Щоб правильно виділити службові морфеми, потрібно спочатку встановити твірне слово. Наприклад, з'ясуємо, що дієслова *знеболити, знесилити* утворені від іменників *біль, сила* (пор.: *знеболити* – *усунути відчуття болю, знесилити* – *позбавити сили,*

звідси й відповідне морфемне членування: *знеболити* (*зне-* – префікс, а не два префікса: *з-*, *-не*), теж саме і у слові *знесилити*.

Традиційне визначення префікса перед коренем у навчальній практиці часто заважає пізнавати префікси в середині складного слова. Наприклад, водоочисний: *-0-* – префікс перед коренем *-чис-*.

Якщо всі префікси матеріально виражені, то суфікси бувають матеріально вираженими і нульовими. Пор.: *ніс* (дієслово минулого часу) тут нульовий суфікс і нульове закінчення – *несла, несли*; теж саме – нульовий суфікс і нульове закінчення – і у словах *синь* – *синява*; у словах *ведмежий, вовчий* – нульовий суфікс присвійних прикметників і т.д. (пор., *ведмежачий*).

Певну трудність становить аналіз слів, у складі яких є інтерфікси, які не мають ні граматичного, ні лексичного значення і виконують у слові суто структурну функцію. Вони з'являються тоді, коли твірна основа і суфікс чи префікс у процесі словотворення не можуть поєднатися з фонетико-орфоепічних чи інших причин. Це широке розуміння значення терміна інтерфікса (О.А Земська, В.О. Горпинич).

При вузькому розумінні (І.І. Ковалик, Г.П. Циганенко) до інтерфіксів відносять лише сполучні голосні *-о-, -е-* у складних словах (*водосховище, землетрус*) [3, с. 113-156; 2, с. 51-52; с. 189-192; 5, с. 20; 7, с. 39-40].

Дуже часто студенти відшукують „знайомі” суфікси, виділяють їх без урахування словотвірних зв'язків між словами. Така методика породжує помилки. Наприклад, *алуштинський* називають закінчення *-ий*; корінь *алушт-*, суфікс *-ськ-* і не існуючий суфікс *-ин-*. При такому „механічному” членуванні студенти забувають найважливішу функцію суфікса, відбиту і в його визначенні, – словотворчу (або формотворчу), тобто забувають, що за допомогою суфіксів утворюються слова (або форми слів). Точно виділити суфікси можна тоді, коли буде встановлено слово, від якого утворене аналізоване слово. Прикметник *алуштинський* утворений від іменника *Алушта*, відділивши закінчення *-ий* і визначивши твірну основу *алушт-*, одержуємо інтерфікс *ин* і суфікс *-ськ-* або суфікс *-инськ-* (ускладнений суфікс *-ськ-*). Не

можна виділяти *ин* як суфікс, бо він нічого не утворює.

Словотворчими є лише такі афікси, що дорівнюють компонентам, які відрізняють основи твірних слів від похідних. Як єдині цілісні афікси (суфікси, префікси) вони виділяються і при аналізі будови слова.

Отже, при виділенні суфіксів теж необхідно вводити елементи словотвірного аналізу.

При морфемному аналізі треба враховувати і те, що корені, префікси, суфікси можуть мати, крім інваріанта, певні фонетичні варіанти (їх називають аломорфами), які склались у процесі історичного розвитку мови. Наприклад, кореневі аломорфи: *ног* – //ніж-//ноз/ (*нога, ніжка, на нозі*; префіксальні: *з-//с-* (*списати, сказати, зробити, зчистити*); суфіксальні: *-ств-//цтв-//зтв-* (*людство, козацтво, убозтво*).

Щоб правильно розбирати слово за будовою, треба добре знати специфічні особливості українського слова. Нерідко ясно, зі скількох морфем складається слово, але сказати точно, де закінчується одна і починається друга, важко, наприклад, *курський, черкаський, трускавецький*. У цих словах на корінь наклався суфікс *-ськ-*. Відбулося морфонологічне явище фузія, яке поділяється на два різновиди: на чисте накладання і накладання, що супроводжується чергуванням. Наприклад, *козацький*: *козак+ськ=-цьк-+ий*; *боягузтво*: *боягуз+ -ств=-зтв-+о* і т.д.

Не всі мови мають таку морфему, як інфікс. У сучасних східнослов'янських мовах вона зустрічається тільки в українській мові. У сучасній українській мові небагато слів, у яких службовий морф знаходиться не в середині кореня, а в середині суфікса. Це пестливі інфінітивні форми дієслова: *пити* – *питоньки*; *спати* – *спатоньки*; *пити* – *питусі* тощо. За місцем у слові вони втратили ознаку суфікса, оскільки стоять не в постпозиції (після кореня чи іншого суфікса), а в середині іншого службового морфа – суфікса *-ти* (*-т-оньк-и*; *-т-ус-і*) і тому набули ознак інфіксів – бути в середині іншої морфеми.

Складні слова добирати до морфемного аналізу можна лише після вивчення способів їх творення, тому що морфемна будова їх тісно пов'язана зі словотвірною структурою. Наприклад, у словах *новобудова*, *машино-тракторний*, утворених складанням (складанням основ), *о* – інтерфікс, а в словах *вічнозелений*, *малозаселений*, утворених лексико-синтаксичним способом (зрощенням, злиттям словосполучень), *-о-* суфікс прислівника.

Отже, послідовне, логічне виділення основних складників морфемного членування слова (морфем) дає змогу аналізувати й синтезувати конкретні мовні явища, глибше усвідомити через будову слова його значення, розвиває мовне чуття і здатність мислити. Вивчення морфемної будови слова підвищує загальномовну культуру, орфографічну грамотність. Морфеміка є базою для вивчення словотвірних особливостей мови, а також для усвідомленого сприйняття процесів формотворення і словозміни, важливих для граматичної системи української мови, яка належить до флективних мов.

Список літератури

1. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 24-48.
2. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999. – 207 с.
3. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973 – 304 с.
4. Клименко Н.Ф., Карпіловська С.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998. – 228 с.
5. Ковалик І.І. Вступ. Дереватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову// Словотвір – сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 5-56.
6. Сікорська З.С. Морфемний аналіз слова// Українська мова та література в школі. – 1984. – № 8. – С. 29-35.
7. Цыганенко Г.П. Состав слова и словообразование в русском языке. – К., 1978. – 152 с.

Поступила до редакції 04.04.2006 р.